

КЪМ ИСТОРИЯТА
НА РАННОТО ХРИСТИЯНСТВО⁴⁶⁷

*Написано между 19 юни и 16 юли
1894 г.*

*Напечатано в списание „Die Neue Zeit“,
Вд. 1, кн. 1 и 2 от 1894—1895 г.*

Подпис : Ф р и д р и х Е н г е л с

*Печата се по текста на списанието
Превод от немски*

I

Историята на ранното християнство има достойни за внимание допирни точки със съвременното работническо движение. Както и последното, християнството възниква като движение на потиснатите: то се проявява отначало като религия на робите и пуснатите на свобода, на бедняците и безправните, на покорените или разпръснатите от Рим народи. И християнството, и работническият социализъм проповядват бъдещото спасение от робството и мизерията; християнството вижда това спасение в задгробния живот след смъртта, на небето, а социализмът — в този свят, в преустройството на обществото. И християнството, и работническият социализъм са подлагани на преследвания и гонения, техните последователи са презирани, към тях се прилагат изключителни закони: към едните — като към врагове на човешкия род, към другите — като към врагове на държавата, религията, семейството и обществения ред. И въпреки всички преследвания, а често дори непосредствено благодарение на тях и християнството, и социализмът победоносно и неудържимо си проправят път напред. Триста години след своето възникване християнството става призната от държавата религия на римската световна империя, а социализмът за някакви шестдесет години извоюва положение, което абсолютно му гарантира победата.

Следователно, ако г. професор Антон Менгер в книгата си „Право на пълен продукт на труда“ се учудва защо при колосалната централизация на земевладението през време на римските императори и при безграничните страдания на тогавашната работническа класа, която се състояла почти изключително от роби, „след падането на Западната Римска империя не настъпил социализъм“⁴⁶⁸,

той не разбира именно, че този „социализъм“, доколкото е бил тогава възможен, действително е съществувал и дори е достигнал господство — в лицето на християнството. Само че това християнство — а по силата на историческите предпоставки другояче не е можело да бъде — искаше да осъществи социалното преустройство не в този свят, а в задгробния свят, на небето, във вечния живот след смъртта, в „хилядолетното царство“, което трябвало да настъпи в недалечно бъдеще.

Паралелът между тези две исторически явления се налага още в средните векове, при първите въстания на потиснатите селяни и особено на градските плебеи. Тези въстания, както и всички масови движения в средните векове, неизбежно носеха религиозна маска, явявайки се като борба за възстановяване на ранното християнство, претърпяло масово израждане*; но всеки път зад религиозната екзалтация се криеха твърде осезателни светски интереси. Най-ярко пролича това в организацията на чешките таборити под ръководството на славния Ян Жишка⁴⁷⁰; но тази черта минава през цялото средновековие, като изчезва постепенно след Селската война в Германия, за да се пробуди отново у работниците комунисти след 1830 г. Както френските революционни комунисти, така по-специално и Вайтлинг и неговите последователи се позоваваха на ранното християнство дълго преди Ернест Ренан да каже:

„Ако искате да добиете представа за първите християнски общини, вгледайте се в някоя местна секция на Международната работническа асоциация.“

* Своеобразна противоположност на това представляват религиозните въстания на мохамеданския свят, особено в Африка. Ислямът е религия, приспособена за жителите на Изтока, особено за арабите, т. е., от една страна, за гражданите, занимаващи се с търговия и занаяти, а от друга — за номадите-бедуини. Но в това се крие зародишът на периодично повтарящите се сблъсквания. Гражданите забогатяват, отдават се на разкош, проявяват небрежност в спазването на „закона“. Бедуините, които са бедни и поради бедността си са със строги нрави, гледат на тези богатства и удоволствия със завист и алчност. Тогава те се обединяват под предводителството на някой пророк, махди, за да накажат отстъпниците, да възстановят уважението към обредите и към истинската вяра и като възмездие да си присвоят богатствата на вероотстъпниците. След сто години естествено те се оказват точно в същото положение, в което са били тези вероотстъпници; налага се ново очистване на вярата, появява се нов махди, играта започва отначало. Така е вървяло от времето на завоевателните походи на африканските Алморавидовци и Алмохадовци в Испания до последния махди от Хартум, който така успешно се съпротивляваше на англичаните⁴⁶⁹. Също така или почти така е било с въстанието в Персия и в другите мохамедански страни. Всички тези извършващи се под религиозна маска движения се дължаха на икономически причини; но дори когато победят, те оставят незаसेгнати старите икономически условия. Така всичко си остава по старому и сблъскванията стават периодични. Напротив, в народните въстания в християнския Запад религиозната маска служи само като знаме и прикритие за настъпление срещу остаряващия икономически строй; последният в края на краищата гива съборен, заменя го нов и светът върви напред.

Този френски белетрист, съчинил църковно-историческия роман „Произходът на християнството“⁴⁷¹ въз основа на безпримерно даже в съвременната журналистика използване на германската критика на Библията, сам не е знаел колко много истина има в горните думи. Бих искал да видя стар член на Интернационала, у когото при четенето например на така нареченото Второ послание на Павел до коринтяните да не се отворят стари рани най-малко в едно отношение. В цялото послание, като се почне от осма глава, звучи вечният и уви толкова добре известен жаловен мотив: *les cotisations ne repèrent pas* — вноски не постъпват! Колко много от най-ревностните пропагандисти от 60-те години биха стиснали с дълбоко разбиране ръката на автора на това послание, който и да е той, изричайки: „И с теб значи е било така!“ Ние също можем да разкажем нещо на тази тема — нашата Асоциация също гъмжеше от коринтяни; тези непостъпващи вноски, които неуловимо пърхаха пред нашите Танталови погледи, това бяха именно знаменитите „милиони на Интернационала“!

Един от нашите най-добри източници за първите християни е Лукиан от Самосата, този Волтер на класическата древност, който се отнасял еднакво скептично към всички видове религиозно суеверие и който поради това не е имал нито езическо-религиозни, нито политически основания да гледа на християните другояче, освен както на всяка друга религиозна община. Напротив, той осмива всички за тяхното суеверие — поклонниците на Юпитер не помалко, отколкото поклонниците на Христос; от неговото плоско-рационалистическо гледище и единият, и другият вид суеверие са еднакво нелепи. Този във всеки случай безпристрастен свидетел разказва между другото историята на живота на един авантюрист, някоя си Перегрин, който наричал себе си Протей, родом от Париж край Хелеспонт. Въпросният Перегрин на младини започнал кариерата си в Армения с прелюбодеяния, бил хванат на местопрестъплението и според обичая на страната трябвало да бъде линчуван. Спасил се щастливо с бягство, той удушил в Париж баща си и бил принуден да се скрие.

„И тук се случва“ — цитирам по превода на Шот⁴⁷², — „че той се запознал също със странното учение на християните, срещайки се в Палестина с техните свещеници и книжници. И скоро той постига такива успехи, че учителите му се оказват деца в сравнение с него. Той става пророк, старейшина на община, ръководител на молитвени събрания — с една дума, във всичко той е бил всичко; той гълкува техните писания и сам съчинява такива в голямо количество, така че в края на краищата християните започват да виждат в него висше същество, прибягват до неговата помощ като законодател и го провъзгласяват за свой ръководител (епископ). . . По тази причина“ (т. е. като християнин) „Протей бил веднъж заловен от властите и хвърлен в затвора. . . Докато бил окован във вериги, християните, на които не-

говото затваряне се сторило голямо нещастие, правели ~~все~~ възможни опити да го освободят, но не успели и тогава започнали по всякакъв начин да се грижат за него с изключително старание. Още prizори пред вратата на неговия затвор стоели старици, вдовици и деца-сирачета; по-влиятелните християни дори подкупували стражата на затвора и прекарвали цели нощи при него; те му донасяли тук своето ядене, четели при него своите свещени книги — с една дума, любимият им Перегрин (тогава той все още се наричал така) бил за тях най-малкото нов Сократ. Дори от някои малоазийски градове идвали при него пратеници на християнските общини, за да му протегнат ръка за помощ, да го утешат и да се застъпят за него пред съда. Просто невероятно е колко бързо тези хора навсякъде се оказват под ръка, щом само се касае за тяхната община; те не жаят тогава нито труд, нито средства. По този начин Перегрин получавал тогава пари от всички страни, така че хвърлянето му в затвора станало за него източник на големи доходи. Тези нещастници се оставили да ги убедят именно в това, че душите и телата им са безсмъртни и че ще живеят вечно; затова те се отнасят с презрение към смъртта, а мнозина от тях ѝ се отдават дори доброволно. При това техният най-главен законодател им внушил мисълта, че те всички ще бъдат братя, щом приемат друга вяра, т. е. щом се отрекат от гръцките богове и почнат да се покланят на този разпнат софист и да живеят по неговите предписания. Ето защо те презират всички външни блага без разлика и ги притежават общо — учение, което са приели на вяра, без проверка и доказателства. Затова когато при тях идва ловък мошеник, който умее хитро да използва обстоятелствата, той скоро може да стане богат човек, подсмивайки се под мустак над тези простаци. Впрочем Перегрин бил отново пуснат на свобода от тогавашния префект на Сирия."

След като се описват някои по-нататъшни негови приключения, по-нататък се казва:

"И ето че нашият мъж отново потеглил" (от Парий) „из страната, при което вместо всякакви пари за път той се задоволявал с радушността на християните, които навсякъде му служели като защита и не оставяли да му липсва нищо. Известно време той се прехранявал по този начин. Но когато нарушил и законите на християните — навярно са забелязали да яде нещо забранено у тях, — те го отлъчили от своята община."⁴⁷³

Колко спомени от младежките години изплуват пред мен, когато чета това място у Лукиан! Ето преди всичко „пророк Албрехт“, който от около 1840 г. в течение на няколко години в буквалния смисъл на думата държа в трепет Вайтлинговите комунистически общини в Швейцария⁴⁷⁴; едър, здрав мъж с дълга брада, който изхожда пеша цяла Швейцария, търсейки слушатели за своето тайнствено ново евангелие за спасяване на света; впрочем той е бил, изглежда, доста безобидна объркана глава и умря наскоро. Ето неговия по-малко безобиден последовател, „доктор“ Георг Кулман от Холцайн, който използва времето, когато Вайтлинг лежеше в затвора, за да обърне в *своето* евангелие общините във Френска Швейцария, и вършеше това известно време с такъв успех, че примами дори най-способния, макар и най-безпътния от тях — Август Бекер. Този Кулман им четеше лекции, издадени през 1845 г. в Женева под заглавие: „Новият свят, или царството на духа на земята. Възвестяване“. А в

предговора, съставен от негови последователи (вероятно от Август Бекер), се казва:

„Липсваше човек, който да изрази всичките ни страдания, всичките ни копнежи и надежди — с една дума, всичко, което вълнува нашата епоха в нейната съкровена дълбочина... Този човек, когото нашата епоха чака, се появи. Той е доктор Георг Кулман от Холщайн. Той излезе с учението за новия свят или за царството на духа в действителността.“⁴⁷⁵

Не е необходимо, разбира се, да добавям, че това учение за новия свят не е нищо друго освен най-обикновена сантиментална глупост, облечена à la Ламне в полубиблейски изрази и поднесена с високомерието на пророк. Това не попречи на наивните вайтлингянци да носят на ръце този мошеник така, както азиатските християни са носели Перегрин. Те, тия архидемократи и последователи на уравнилността до такава крайна степен, че хранеха неизкоренима подозрителност към всеки даскал, журналист, изобщо не-занайтчия като към „учен“, който желае да ги експлоатира — позволяваха на мелодраматичния лигльо Кулман да им внушава, че в „новия свят“ най-мъдрият, *id est** Кулман, ще регулира разпределението на благата и затова още сега, в стария свят, учениците трябва да носят на тоя най-мъдър пълни кривачи с всички блага, а те самите да се задоволят с трохи. И Перегрин-Кулман си живя славно и весело за сметка на общините... докато това продължаваше. Наистина то не продължи твърде много; нарастващият ропот на съмняващите се и невярващите, опасността от преследвания от страна на правителството на кантона Ваадт сложиха край на „царството на духа“ в Лозана и... Кулман изчезна.

Всеки, който познава от опит началния период на европейското работническо движение, ще си спомни десетки подобни примери. Сега такива крайности, поне в големите центрове, са станали невъзможни, но в отдалечени райони, където движението завоюва нова почва, такъв Перегрин в миниатюр още може да разчита на временен и ограничен успех. И ако в работническата партия във всички страни проникват всевъзможни елементи, които няма какво да очакват от официалния свят или са изиграли вече своята роля в него — противници на ваксинирането против вариола, въздържатели, вегетарианци, антививисекционисти, лекари-природолечители, проповедници на свободните общини⁴⁷⁶, чиито общини са се разпаднали, съчинители на нови теории за произхода на света, безплодни или несретни изобретатели, жертви на действителни или мними несправедливости, наричани от бюрократите „нищожни професионални тъжители“, честни глупци и безчестни лъжци, — то така е било и с първите хри-

* — т. е. *Ред.*

ствияни. Всички елементи, които процесът на разложение на стария свят освободил, т. е. изхвърлил като ненужни, един след друг попадали в притегателната сфера на християнството като единствения елемент, който противостоял на този процес на разложение — защото то самото било негов собствен необходим продукт — и който поради това се запазвал и разраствал, докато другите елементи били само пеперудки-еднодневки. Нямаło е фанатизъм, глупост или мошеничество, които да не са проникнали в младите християнски общини и да не са намирали поне на някои места и за известно време благосклонни слушатели и ревностни поборници. И както нашите първи комунистически работнически общини, така и първите християни се отличавали с безпримерно лековерие по отношение на всичко, което им подходило, така че ние дори не сме сигурни дали в нашия Нов завет не се е промъкнал един или друг откъс от „голямото количество писания“, съставени за християните от Перегрин.

II

Германската критика на библията — единствената досега научна основа на нашите познания в областта на историята на ранното християнство — вървеше по две направления.

Едното направление е *Тюбингенската школа*⁴⁷⁷, към която в по-широк смисъл трябва да бъде причислен и Д. Ф. Щраус. В критическото изследване тя отива толкова далеч, колкото е възможно за една *теологична* школа. Тя признава, че четирите евангелия не са разкази на очевидци, а по-късни преработки на изгубени писания и че от посланията, които се приписват на апостол Павел, оригинални са не повече от четири и т. н. Тя зачерква от историческото повествование всички чудеса и всички противоречия като неприемливи, но от останалото се опитва „да спаси онова, което още може да се спаси“, и в това много ясно се проявява характерът ѝ като школа на теолози. С това тя даде възможност на Ренан, който се опира най-вече на нея, прилагайки същия метод, „да спаси“ още много повече и да се опита да ни натрапи като исторически достоверни освен множеството повече от съмнителни разкази от Новия завет още и много други легенди за мъчениците. Но във всеки случай всичко, което Тюбингенската школа отхвърля в Новия завет като неисторическо или фалшифицирано, може да се смята за окончателно отстранено за науката.

Другото направление е представено само от един човек — *Бруно Бауер*⁴⁷⁸. Неговата голяма заслуга се състои не само в безпощадната критика на евангелията и посланията на апостолите, но и в това, че той пръв се зае сериозно да изследва не само еврейските и гръцко-александрийските, но и чисто гръцките и гръцко-римските

елементи, които именно са проправили за християнството пътя към превръщането му в световна религия. Легендата за християнството, което изведнъж и в готов вид възникнало от юдейството и което от Палестина завладяло света със своята установена в главни линии догматика и етика — от времето на Бруно Бауер тази легенда вече беше невъзможно да се отстоява; тя може още да влачи жалко съществуване само в теологическите факултети и сред хора, които искат „да запазят религията за народа“, макар дори в ущърб на науката. Огромното влияние на александрийската Филонова школа и на гръцко-римската вулгарна философия — Платоновата и особено стоическата⁴⁷⁹ — върху християнството, което при Константин станало държавна религия, далеч още не е установено във всички подробности, но наличието на това влияние е доказано и това е заслуга предимно на Бруно Бауер; той доказва главно, че християнството не е било внесено отвън, от Юдея, и натрапено на гръцко-римския свят, но че то — най-малкото във формата на световна религия — е най-характерен продукт на този свят. Разбира се, Бауер, както и всички, които се борят със закоравели предразсъдъци, попрекали в това отношение. За да установи въз основа също и на литературни източници влиянието на Филон и особено на Сенека върху възникващото християнство, а новозаветните писатели да представи като истински плагиатори на споменатите философи, Бауер трябваше да отнесе възникването на новата религия с половин век по-късно, да отхвърли противоположните съобщения на римските историци и изобщо да си позволява големи волности в изложението на историята. Според него християнството като такова възниква едва при Флавианите, а новозаветната литература — едва при Адриан, Антонин и Марк Аврелий. Вследствие на това у Бауер изчезва и всякаква историческа почва за новозаветните сказания за Исус и неговите ученици; тези сказания се превръщат в легенди, в които фазите на вътрешното развитие и духовната борба вътре в първите общини се пренасят върху повече или по-малко измислени личности. Според Бауер местата на зараждането на новата религия са не Галилея и Ерусалим, а Александрия и Рим.

И така, ако Тюбингенската школа в неподложения от нея на критика остатък от новозаветната история и литература ни даде крайния максимум на онова, което науката в днешно време може да се съгласи да признае за още спорно, то Бруно Бауер ни дава максимума на онова, което тя може да разкритикува. Между тези граници лежи действителната истина. Дали тя може да бъде установена при сегашните данни, е твърде съмнително. Новите находки, особено в Рим, на Изток и преди всичко в Египет ще дадат по този въпрос много повече от всяка критика.

В Новия завет има обаче една единствена книга, времето на написването на която може да се установи с точност до няколко месеца: тя вероятно е била написана между юни 67 г. и януари или април 68 година; тази книга следователно се отнася към най-ранните времена на християнството и отразява представите на тогавашните християни с най-наивна правдивост и съответен идиоматичен език; ето защо тя според мен е много по-важна за установяването на истинската същност на ранното християнство, отколкото всички останали книги на Новия завет, текстът на които — в оня вид, в който е стигнал до нас — е написан много по-късно. Тази книга е така нареченото Откровение на Йоан; и тъй като тази книга, привидно най-мъглявата в цялата библия, стана сега благодарение на германската критика най-понятната и най-ясната, аз искам да разкажа на моите читатели за нея.

Достатъчно е човек да прегледа бегло тази книга, за да се убеди колко екзалтиран е бил не само нейният съчинител, но и оная „околна среда“, в която той е действувал. Нашето „Откровение“ не е единственото по своя род и в своята епоха явление. Като се почне от 164 г. преди нашето летоброене, когато е била написана първата стигнала до нас книга, така наречената Книга на Данаил, и едва ли не до 250 г. от нашето летоброене, приблизителната дата на „Песента“ от Комодиан⁴⁸⁰, Ренан наброява не по-малко от 15 стигнали до нас класически „апокалипсиса“, без да се смятат по-късните подражания. (Позовавам се на Ренан, защото неговата книга е най-известна и вън от кръга на специалистите, а също така и най-лесно достъпна.) Това е било време, когато дори в Рим и Гърция, а още много повече в Мала Азия, Сирия и Египет абсолютно безкритичното смешение на най-груби суеверия на най-различни народи се приемало на доверие и се допълвало с благочестива лъжа и открито шарлатанство; време, когато най-видна роля са играели чудесата, екстазите, виденията, привиденията, гадаенето на бъдещето, алхимията, кабалата⁴⁸¹ и други мистически глупости. Такава е била атмосферата, в която е възникнало ранното християнство, при това възникнало сред хората на такава класа, която повече от всяка друга е била възприемчива към тези фантазии за свръхестествени неща. Та не напразно в Египет християнските гностици⁴⁸² през второто столетие от християнското летоброене, както доказват наред с другите източници и лайденските папируси, са се занимавали усърдно с алхимия и са въвеждали в ученията си алхимически представи. А халдейските и еврейските mathematici*, които според Тацит са били два пъти — при Клавдий, а след това при Вителий — изгонвани

* — математици. Ред.

от Рим за магьосничество⁴⁸⁸, са се занимавали само с такъв вид геометрия, която, както ще видим, представлява сърцевината на Откровението на Йоан.

Към това трябва да се добави и следното. Всички апокалипсиси смятат, че имат право да лъжат читателите си. Те не само са написани като правило от съвсем други хора, повечето от които са живели много по-късно от техните мними съчинители, като например Книгата на Даниил, Книгата на Енох, апокалипсисите на Ездра, Барух, Юда и др., книгите на Сибила⁴⁸⁴; но отгоре на това те често пророкуват главно за такива събития, които са станали вече отдавна и са прекрасно известни на действителния съчинител. Така например съчинителят на Книгата на Даниил в 164 г., малко преди смъртта на Антиох Елифан, влага в устата на Даниил, който уж живял в епохата на Навуходоносор, предсказанието за възхода и гибелта на персийската и македонската и за началото на Римската световна империя, за да може чрез това доказателство на своята пророческа сила да направи читателя възприемчив към заключителното пророчество, че народът на Израил ще преодолее всички страдания и в края на краищата ще победи. И така, ако Откровението на Йоан действително би било съчинение на споменатия в него автор, то би било единствено изключение от цялата апокалипсическа литература.

Йоан, който се представя за съчинител, е бил във всеки случай твърде уважавано лице сред малоазиатските християни. За това свидетелствува тонът на посланията до седемте общини. Възможно е следователно това да е апостол Йоан, историческото съществуване на когото наистина не е напълно достоверно, но все пак е твърде вероятно. И ако автор е бил действително този апостол, това само би подкрепило нашето гледище. Това би било най-добро потвърждение, че християнството на тази книга е действително същинското ранно християнство. Но мимоходом трябва да отбележим, че Откровението очевидно не принадлежи на автора на евангелието или трите послания, които също се приписват на Йоан.

Откровението се състои от редица видения. В първото видение се появява Христос, облечен като първосвещеник; той минава между седем светилника, представляващи седемте азиатски общини, и диктува на „Йоан“ послания до седемте „ангела“ на тези общини. Още в самото начало тук се проявява рязко разликата между *това* християнство и световната религия на император Константин, формулирана от Никейския събор⁴⁸⁵. Светата троица не само е неизвестна, тя тук е невъзможна. Вместо по-късния *един* свети дух ние имаме тук „седем духове божии“, конструирани от равните въз основа на Книгата на Исая, гл. XI, стих 2. Христос е син божи, първият и последният, алфа и омега, но съвсем не е самият бог или равен на

бога; напротив, той е „начало на божиято *създание*“, значи съществуваща от веки, но подчинена еманация на бога, както и споменатите седем духове. В гл. XV, стих 3, мъчениците пеят на небето „песента на Мойсей, божия раб, и песента на агнеца“ за прославяне на бога. По този начин тук Христос се явява не само като подчинен на бога, но дори като поставен в известно отношение на едно стъпало с Мойсей. Христос е разпънат в Ерусалим (XI, 8), но възкръсва (I, 5, 18); той е „агнец“, принесен в жертва за греховете на света, и с неговата кръв са изкупени пред бога вярващите от всички племена и езици. Тук ние намираме основната представа, благодарение на която ранното християнство е могло да се развие по-късно в световна религия. По него време на всички религии на семитите и европейците бил присъщ един общ възглед, според който боговете, оскърбени от постъпките на хората, могат да бъдат умилостивени с жертва; първото революционно (заимствувано от Филоновата школа) основно положение на християнството се е състояло в това, че за всички вярващи са изкупени веднаж завинаги греховете на всички времена и всички хора чрез една голяма доброволна жертва на посредник. Поради това отпадала необходимостта от всякакви по-нататъшни жертви, а заедно с това отпадало и основанието за множеството религиозни обреди; но освобождението от обредностите, които затруднявали или правели невъзможни връзките с друговеци, било първото условие за световна религия. И все пак обичаят на жертвоприношението пуснал толкова дълбоки корени в народните нрави, че католицизмът, който възстановил толкова много езически неща, сметнал за нужно да се приспособи към този обичай, като въведе поне символично принасяне на дарове. Напротив, от догмата за първородния грях няма и помен в книгата, която разглеждаме.

Но най-характерното в тези послания, както и в цялата книга, е това, че на автора никога и никъде не му идва на ум да нарича себе си или своите едновеци иначе освен *юдеи*. На сектантите в Смирна и Филадельфия, против които се бори, той хвърля следния укор:

„Те казват, че са юдеи, а не са, но са сатанинско сборище“.

За пергамските сектанти е казано, че се придържат към учението на Валаам, който учел Валак да вкарва в съблазн *децата Израилеви*, та да ядат животните, принасяни в жертва на идолите, и да блудствуват. И така тук имаме работа не със съзнателни християни, а с хора, които представят себе си за юдеи; разбира се, тяхното юдейство е нова степен на развитие по отношение на старото юдейство, но именно затова то е единствено истинско. Ето защо при явяването на светиите пред престола божи напред вървят

144,000 юдеи, по 12 000 от всяко коляно, и едва след това безбройната маса езичници, обърнати в това обновено юдейство. Ето колко малко е съзнавал още нашият автор в 69 г. от християнското летоброене, че той е представител на свършено нова фаза на религиозното развитие, на която предстояло да стане един от най-революционните елементи в историята на човешкия дух.

И така ние виждаме, че християнството от онова време, неосъзнало още самото себе си, е било далеч, както небето от земята, от по-късната, закрепена в догми световна религия на Никейския събор; в последната то е съвсем неузнаваемо. В него няма нито догматиката, нито етиката на по-късното християнство; затова пък тук има съзнанието, че борбата се води с целия свят и че тази борба ще се увенчае с победа; има радостта от борбата и увереността в победата, напълно изчезнали у съвременните християни и съществуващи в наше време само на другия полюс на обществото — у социалистите.

И наистина борбата с всесилния в началото свят и същевременно борбата на новаторите помежду им са еднакво присъщи както на първите християни, така и на социалистите. И двете велики движения са създадени не от вождовете и пророците, макар и двете да имат достатъчно много пророци, и двете те са масови движения. А масовите движения на първо време по необходимост са безредни; безредни са поради това, че всяко мислене на масите в началото е противоречиво, неясно, несвързано; безредни са те обаче и поради ролята, която на първо време играят още в тях пророците. Тази безредност се изразява в образуването на многобройни секти, борещи се една с друга поне със същата ожесточеност, както и с общия външен враг. Така е било в периода на ранното християнство, така беше и през първите години на социалистическото движение, колкото и да опечаляваше това благомислещите филистерии, които проповядваха единство там, където не можеше да има никакво единство.

Нима Интернационалът се обединяваше от единна догма? Напротив. Там бяха комунистите с френска традиция от епохата преди 1848 г., а и те също от различни нюанси; комунистите от Вайтлинговата школа, както и другите — от възродения Съюз на комунистите; прудонистите, които преобладаваха във Франция и Белгия; бланкистите; Германската работническа партия; най-сетне, анархистите-бакунисти, които за известен момент бяха надделели в Испания и Италия — и това бяха само главните групи. От основаването на Интернационала бяха нужни цели двадесет и пет години, за да се извърши навсякъде и окончателно отделянето от анархистите и да може да се установи единство поне на най-общите икономически гледища. И това при нашите съобщителни средства, при железни-

ците, телеграфа, гигантските промишлени градове, при периодичния печат и организираните народни събрания.

Първите християни са били също разцепени на безбройни секти, което именно е служело като средство да се предизвикват спорове и по този начин да се постига в края на краищата единство. Вече в този наш несъмнено най-древен християнски документ ние намираме това разцепление и нашият автор се опълчва против него със също такава непримирила ожесточеност, както и против целия затънал в грехове външен свят. Тук са преди всичко николаитите в Ефес и Пергам; после в Смирна и Филадельфия — онези, които казват, че са юдеи, а не са, но са сатанинско съборище; в Пергам — привържениците на учението на лъжепророка, наричан Валаам; в Ефес — онези, които казват, че са апостоли, а в действителност не са апостоли; най-сетне, в Тиатира — привържениците на лъжепророчищата, наричана Йезавел. По-подробно за тия секти ние нищо не знаем, само за последователите на Валаам и Йезавел се казва, че те ядели животните, които се принасяли в жертва на идолите, и блудствували. Опитвали са се да представят всичките тези пет секти като християни, последователи на Павел, а всичките тези послания — като послания против Павел, лъжеапостола, мнимия Валаам и „Николай“. Съответните твърде слабо убедителни аргументи са събрани у Ренан, „Св. Павел“, Париж, 1869, стр. 303—305, 367—370⁴⁸⁶. Те всички се свеждат до опита да се обяснят тези послания, като се изхожда от Деянията на апостолите и от така наречените Послания на Павел, т. е. съчинения, които във всеки случай в техния сегашен вид са написани най-малкото 60 години по-късно от Откровението, така че съдържащите се в тях съответни фактически данни са не само крайно съмнителни, но и напълно противоречат едни на други. Но решаващо е съображението, че на нашия автор не е могло да дойде на ум да нарича една и съща секта с пет различни имена, при това с две — само за Ефес (лъжеапостоли и николаити), за Пергам — също с две (валаамити и николаити), и при това всеки път напълно отчетливо като две различни секти. Не може впрочем да се отрича вероятността, че в състава на тези секти са влизали и такива елементи, които в днешно време биха били наречени последователи на Павел.

И в двата случая, където авторът влиза в подробности, неговото обвинение се свежда до това, че ядат животните, принасяни в жертва на идолите, и блудствуват — два пункта, относно които евреите — както древните, така и християнските — са водели вечен спор с преминалите в юдейство езичници. Месото на езическите жертви не само се е поднасяло на трапезите, където отказването от угощението било непристойно и е можело дори да стане опасно, но се е прода-

вало също и на обществените пазари, където не всякога е можело да се разбере дали то е кошерно* или не. Под блудство същите евреи разбирали не само извънбрачните полови връзки, но и брака между лица, намиращи се в забранена от юдейския закон степен на родство, както и брака между юден и езичници; такъв именно смисъл обикновено се приписва на тази дума в гл. XV, стих 20 и 29 от Деяния на апостолите. Но нашият Йоан има свой възглед и върху ония полови връзки, които са разрешени на правоверните юдеи. В гл. XI V, стих 4 той говори за 144000 евреи на небесата:

„Тия са, които се не оскверниха с жени, защото са девствени.“

И наистина в небесата на нашия Йоан няма нито една жена. Той принадлежи значи към онова течение, което често се среща и в други писания на ранното християнство и което е считало половите връзки изобщо за греховни. И ако вземем под внимание още и това, че Рим той нарича голяма блудница, с която блудствуват земните царе, опивайки се с виното на блудството ѝ, и че римските търговци разбогатяват от големия ѝ разврат, то ние съвсем не ще можем да вземаме посочената по-горе дума в посланията в оня ограничен смисъл, който теолозите-апологети биха искали да ѝ придадат, за да намерят по този начин потвърждение за други места от Новия завет. Напротив, тези места на посланията ясно показват едно общо за всички епохи на дълбоки сътресения явление, а именно, че наред с всички други прегради се разклащат и традиционните вериги на половите връзки. През първите векове на християнството наред с аскетизма, умъртвяващ плътта, доста често се проявява и тенденцията да се разпростре християнската свобода и върху повече или по-малко неограничена свобода на връзките между мъжа и жената. Също така стоеше въпросът и в съвременното социалистическо движение. Какъв невероятен ужас предизвика през 30-те години в тогавашна Германия, тази „благонравна детска стая“**, сенсимонистката „réhabilitation de la chair“***, която в превод на немски се превърна във „възстановяване правата на плътта“! Но най-вече изпаднаха в ужас господстващите тогава благородни съсловия (класи у нас тогава още нямаше), които не можеха да живеят нито в Берлин, нито в своите имения, без да възстановяват постоянно правата на своята плът! Какво ли би било, ако тези добри хора знаеха още и Фурие, който предвиждаше за плътта не само такива волности! Но паралелно с преодоляването на утопизма тези екстравагантности отстъпиха място на по-рационални и в действителност

* — т. е. чисто, разрешено, позволено от еврейския закон. *Бълг. ред.*

** Из стихотворението на Хайне „За успокоение“. *Ред.*

*** — „реабилитация на плътта“. *Ред.*

много по-радикални понятия; и откакто Германия се разви от „благонравната детска стая“ на Хайне в център на социалистическото движение — над лицемерното негодувание на благонравния висш свят започнаха само да се присмиват.

Такова е цялото съдържание на посланията, що се отнася за догмите. В останалото те подбуждат съмишлениците си към ревностна пропаганда, към смело и гордо изповядване на своята вяра пред лицето на противника, към неуморна борба с вътрешните и външните врагове — и доколкото става дума за това, те със също такъв успех биха могли да бъдат написани от някакъв пророчески настроен ентузиаст от Интернационала.

III

Посланията са само увод към същинската тема на обръщението на нашия Йоан до седемте малоазиатски общини, а чрез тях и до останалото реформирано юдейство от 69 г., от което по-късно се развило християнството. И тук именно ние навлизаме в светая светих на ранното християнство.

Измежду какви хора са били вербувани първите християни? Предимно измежду „страдащите и обременените“, които принадлежат към низшите слоеве на народа, както и подобава на един революционен елемент. А от кого се състояли тези последните? В градовете — от изпаднали свободни, най-разнообразни хора, подобни на теап whites* в южните робовладелски щати или на европейските скитници или на авантюристите в колониалните и китайските пристанища, след това от пуснати на свобода и главно от роби; в латифундиите на Италия, Сицилия, Африка — от роби; в селските окръзи на провинциите — от дребни селяни, които все повече и повече изпадали в дългово робство. Нямамо е абсолютно никакъв общ път за освобождаване на всички тези елементи. За всички тях загубеният рай останал в миналото; за разоряващите се свободни това е бил старият полис, едновременно и град, и държава, в който техните прадеди са били някога свободни граждани; за военнопленниците роби — свободният живот преди поробването и пленяването им; за дребните селяни — унищоженият родов строй и общото владееие на земята. Всичко това е помел от лицето на земята нивелиращият железен юмрук на римския завоевател. Най-големите обществени

* — белите от низните. *Ред.*

групи, до които стигнала античността, били племето и съюзът на родствени племена; у варварите те били организирани по родови връзки, а у гърците и италите, създали градовете — в полиси, които обхващали едно или няколко родствени племена. Филип и Александър придали на елинския полуостров политическо единство, но с това още не била създадена гръцката нация. Нациите станали възможни едва в резултат на падането на римското световно господство. Това господство веднаж завинаги сложило край на малките съюзи; военното насилие, римското съдопроизводство, римският данъчен апарат съвсем разложили традиционната вътрешна организация. Към загубата на независимостта и самотитната организация се прибавил насилственият грабеж от страна на военните и цивилните власти, които отначало отнемали от покорените техните съкровища, а след това отново им ги давали назаем срещу кождерска лихва, за да им дадат възможност да изплащат новите данъци. Данъчното бреме и предизвиканата от него нужда от пари в районите на чистото или преобладаващото натурално стопанство все по-дълбоко хвърляли селяните в робска зависимост от лихварите, пораждали големи имуществени различия, обогатявали богатите, довеждали до пълна мизерия бедните. А всяка съпротива на отделните малки племена или градове срещу гигантската римска световна държава била безнадеждна. А къде е бил изходът, къде е било спасението за поробените, потиснатите и обеднелите — изход, общ за всички тези различни групи хора с чужди или дори противоположни едни на други интереси? И все пак необходимо е било да се намери такъв изход, за да може едно велико революционно движение да обхване всички тях.

Такъв изход бил намерен. Но не на тоя свят. При тогавашното положение на нещата изходът е можел да бъде само в областта на религията. И тогава се открил друг свят. По-нататъшното съществуване на душата след смъртта на тялото постепенно станало навсякъде в римския свят общопризнат символ на вярата. Също така все по-общопризнато ставало и това, че умрелите души ги чака някаква награда или наказание за постъпките им на земята. Впрочем по отношение на наградата работата е била доста ненадеждна; древните хора са били твърде стихийно материалистични, за да не ценят земния живот безкрайно по-високо от царството на сенките; у гърците задгробният живот се е смятал по-скоро за нещастие. Но ето появило се християнството, отнесло се сериозно към наградите и наказанията в задгробния свят, създадо небето и ада — и бил намерен изходът, който водел страдащите и обременените от нашия земен свят направо във вечния рай. И наистина само чрез надеждата за награда на оня свят е било възможно да се издигнат отричането от света и аскетизмът на стоико-филоновото уче-

ние в основен етически принцип на новата световна религия, способна да увлече потиснатите народни маси.

Но този небесен рай съвсем не се открива за вярващите направо със смъртта. Ние ще видим, че царството божие, столицата на което е новият Ерусалим, се завоюва и разкрива едва след ожесточена борба със силите на ада. Но в представата на първите християни тази борба не била далече. Нашият Йоан в самото начало характеризира книгата си като откровение на онова, „което трябва да стане *скоро*“; след това, в стих 3, той възвестява:

„Блажен е оня, който чете, и ония, които слушат думите на пророчеството, защото *времето наближава*“;

Христос му повелява да напише на общината във Филаделфия: „Ще се явя *скоро*.“ А в последната глава ангелът казва, че той показал на Йоан онова, „което трябва да стане *наскоро*“, и му повелява;

„Не запечатвай пророчествените думи на тая книга, понеже времето *наближава*“;

и Христос сам казва два пъти (стих 12 и стих 20): „Ще се явя *скоро*“. По-нататък ще видим колко скоро се е очаквало това пришествие.

Апокалиптическите видения, които авторът разкрива след това пред нас, са без изключение буквално заимствувани от по-ранни образци. Заимствувани са отчасти от класическите пророци на Стария завет, особено от Иезекиил, отчасти — от по-късните юдейски апокалипсиси, съчинени по образец на Книгата на Даниил, особено от Книгата на Енох, която тогава била вече написана поне частично. Критиката най-подробно установи откъде нашият Йоан е заимствувал всяка картина, всяко страшно предназначение, всяко бедствие, изпратено на невярващото човечество — с една дума, целия материал на своята книга; така че Йоан не само проявява извънредно голяма бездарност, но и показва явно, че той дори във въображението си не е преживявал своите мними екстази и видения така, както ги описва.

Последователността на тези видения накратко е такава. Отначало Йоан вижда бога, който седи на престол и държи в ръка книга, запечатана със седем печата, а пред него — заклан, но оживял агнец (Христос), който е признат за достоен да снесе печатите. При тяхното снемане стават всякакви страшни чудесни поличби. При снемането на петия печат Йоан вижда под божия олтар душите на Христовите мъченици, убити за словото божие, и те викат с висок глас:

„Докога, владико, не ще съдиш и не ще отмъщаваш за нашата кръв на ония, които живеят на земята?“

След това на тях се дават бели дрехи и им се казва да почакаят още малко време, тъй като трябва да бъдат убити още повече мъченици.

И така, тук още не става и дума за „религията на любовта“, не се казва: „Обичайте враговете си, благославяйте ония, които ви мразят“ и т. н.; тук се проповядва неприкрита мъст, здрава, честна мъст срещу гонителите на християните. И така е в цялата книга. Колкото повече се приближава кризата, толкова по-често се сипят от небето бедствия и наказания, с толкова по-голяма радост съобщава нашият Йоан, че огромно множество хора все още не искат да се покаят за греховете си, че над тях отново трябва да плюци бичът божи, че Христос трябва да управлява тези хора с железен жезъл и да ги мачка в пресата на виното на яростта и гнева на бога вседържител, но че безбожниците все пак ще упорствуват в сърцата си. Това е естествено, свободно от всякаква лицемерна набожност чувство, че се води бой и че à la guerre compe à la guerre*.

При снемането на седмия печат се появяват седем ангела с тръби; всеки път, когато един от тях затръбвява, се появяват нови страшни поличби. След като затръбвява седмият, на сцената излизат нови седем ангела със седем чаши с гнева божи, които се изливат върху земята; пак нови бедствия и наказания, повечето от които са по същество уморително повторение на казаното вече много пъти. След това се появява жена — Вавилон, великата блудница, седяща над води, облечена в багреница, пиана от кръвта на светиите и на мъчениците Исусови; това е великият град върху седем планини, който царува над всички земни царе. Тя седи на звяр със седем глави и десет рога. Седемте глави означават седемте планини, а също и седем „царе“. От тези царе петима паднали, единият стои, а седмият още не е дошъл, след него пък ще дойде един от първите петима, смъртно ранен, но оздравял. Последният ще царува на земята 42 месеца, или 3¹/₂ години (половината от свещените 7 години), ще преследва до смърт вярващите и ще настъпи безбожие. Но след това ще последва велик решителен бой; за светиите и мъчениците ще бъде отмъстено чрез разрушаването на великата блудница — Вавилон, и на всичките ѝ привърженици, т. е. на огромно множество хора; дяволът ще бъде хвърлен в пъкъла и затворен там за хиляда години, в продължение на които ще възцарува Христос заедно с възкръсналите из мъртвите мъченици. Но след изтичането на хиляда

* — на война като на война. *Ред.*

години дяволът пак ще се освободи и ще стане ново голямо сражение на духовете, в което той ще бъде окончателно победен. Тогава ще стане второ възкресение на мъртвите, когато и останалите мъртви ще се пробудят и ще се явят пред божия съд (забележете — божия, а не Христовия!) и вярващите ще стъпят на ново небе, на нова земя и в нов Ерусалим за вечен живот.

Всичко това е построено изключително от юдейскодохристиянски материал и затова дава почти само чисто еврейски представи. Откакто за израилския народ настъпили на тоя свят тежки времена — като се почне от данъка на асирийците и вавилонците, разрушаващото на двете царства, Израил и Юдея, и се свърши със селевкидското поробване, следователно от Исайя до Даниил, — всеки път през време на бедствие се предсказва появяване на спасител. Още у Даниил, гл. XII, стих 1—3, ние намираме предсказание, че ще се спусне Михаил, ангел-пазител на евреите, който ще ги спаси от голямо бедствие; много от мъртвите ще възкръснат, ще се извърши своего рода страшен съд и учителите, които са напътствували народа към праведния път, вечно ще сияят като звезди. Християнски характер има само подчертаването на скорошното настъпване на царството Христово и на блаженството на възкръсналите вярващи, главно на мъчениците.

Обяснението на това предсказание, доколкото то се отнася за събития от онова време, ние дължим на германската критика, особено на Евалд, Люке и Фердинанд Бенари. Благодарение на Ренан това обяснение стана достъпно също и за небогословските кръгове. Че великата блудница — Вавилон, означава Рим — града върху седем планини, — това ние вече видяхме. За звяра, на който тя седи, в гл. XVII, стихове 9—11, се казва следното:

„седемте глави“ (на звяра) „са седем планини, върху които седи жената, и са седем царе; петима от тях паднаха, единият стои, а другият още не е дошъл, а когато дойде, той ще трябва малко да остане. И звярът, който беше и който го няма, е осми и е от седемтах и ще загине.“

Тук звярът означава римското световно господство, представявано последователно от седем императора, един от които бил смъртно ранен и не царува повече, но е оздравял и ще се върне, за да осъществи в качеството си на осми царството на светотатството и богохулството. На него ще му бъде дадено:

„да воюва против светните и да ги победи; и ще му се поклонят всички жители земни, чиито имена не са написани в книгата на живота при агнеца; на всички — малки и големи, богати и сиромаси, свободни и роби — ще бъде ударен белегът на звяра на дясната им ръка или на челото им, та никой да не може нито да купува нито да продава; освен она, която има тоя белег или името на звяра, или числото на името му. Тук е мъдростта. Който има ум, нека пресметне числото на звяра, понеже е число на човек, и числото му е 666“ (гл. XIII, стихове 7—18).

Ние само констатираме, че тук по този начин се споменава бойкотът като едно от средствата, които се прилагали против християните от страна на римската световна държава, следователно ясно е, че това е изобретение на дявола, и преминаваме към въпроса — кой е този римски император, който вече е управлявал веднаж, бил смъртно ранен и изчезнал, но ще се завърне като осми по ред и ще играе ролята на антихрист.

Като смятаме Август за първи по ред, втори ще бъде Тиберий, трети — Калигула, четвърти — Клавдий, пети — Нерон, шести — Галба. „Петима паднаха, единият стои“. Значи Нерон вече е паднал, а Галба съществува. Галба е управлявал от 9 юни 68 г. до 15 януари 69 г. Но веднага след неговото възкачане на трона се разбунтували рейнските легиони, предвождани от Вителий, докато в другите провинции военните бунтове се подготвяли от други пълководци. В самия Рим се разбунтували преторианците, убили Галба и провъзгласили за император Отон.

От това може да се направи заключението, че нашето Откровение е било написано при Галба, вероятно в края на неговото управление или най-късно през време на тримесечното (до 15 април 69 г.) управление на Отон, на „седмия“. Но кой е осмият, който е бил и който го няма? Това ще ни изясни числото 666.

У семитите — халдейците и юдеите — тогава било разпространено магическо изкуство, което се основавало на двойственото значение на буквите. Приблизително 300 години преди нашето летоброене древноеврейските букви се употребявали и като числа: $a=1$; $b=2$; $g=3$; $d=4$ и т. н. Кабалистическите гадатели пресмятали сбора на цифровите значения на буквите на някое име и по този сбор се опитвали да пророкуват; например, като образували думи или словосъчетания със същото цифрово значение, те правели за носителя на това име изводи относно неговото бъдеще. На същия език на числата се изразявали и тайни думи и т. н. Това изкуство било наричано с гръцката дума *gematria*, геометрия; халдейците, които се занимавали с това по професия и били наречени от Тацит *mathematici*, при Клавдий, а след това отново при Виталий били изгонени от Рим вероятно за „грубо безчинство“.

Числото 666 също така е възникнало посредством същата математика. Зад него се крие името на един от първите петима римски императори. Но Иринея в края на второто столетие е знаел освен числото 666 и варианта — 616, появил се тогава, когато във всеки случай на мнозина е била още известна загадката на това число⁴⁸⁷. Ако търсеното решение излезе еднакво за двете тези числа — по този начин то ще бъде проверено.

Това решение е дадено от Фердинанд Бенари в Берлин.

Името е Нерон. Числото е основано на **נרון קסר**, Нерон кесар,

т. е. на потвърждаването от талмуда и палмирските надписи еврейско изчисване на гръцките думи *Neron Kaisar*, император Нерон — думи, които били издълбани като надпис на Нероновите монети в източната половина на империята. Именно: н (нун) = 50; р (реш) = 200; в (вав) вместо о = 6; н (нун) = 50; к (коф) = 100; с (самех) = 60; и р (реш) = 200; сума = 666. А ако вземем за основа латинското изписване *Nero Caesar*, ще отпадне второто нун = 50 и ще получим $666 - 50 = 616$, т. е. варианта на Иринеѝ.

Наистина при Галба цялата Римска империя е била обхваната от внезапен смут. Самият Галба начело на испанските и галските легиони, потеглил срещу Рим, за да събори Нерон; последният избягал и заповядал на един пуснат на свобода да го убие. Обаче против Галба са били в заговор не само преторианците в Рим, но и командущите в провинциите; навсякъде се появявали нови претенденти за трона, които се приготвяли да тръгнат с легионите си срещу столицата. Столицата сякаш била хвърлена в междуособна война, сякаш приближавало разпадането ѝ. Освен всичко това именно на Изток се разпространил слух, че Нерон не е убит, а само ранен, избягал при партяните и ще се върне с войски през Ефрат, за да започне ново, още по-кърваво и страшно управление. Ахая и Азия били особено изплашени от тези известия. И именно около това време, когато, както се вижда, е било написано Откровението, се появил лъже-Нерон, който с доста многобройни привърженици се настанил близо до Патмос и Мала Азия, на остров Китнос в Егейско море (в сегашна Термия), докато — още при Отон — бил убит. Какво чудно има, че сред християните, срещу които Нерон насочил първото сериозно гонение, се разпространил възгледът, че той ще се върне отново като антихрист и че неговото връщане и неизбежно свързаният с него решителен опит за кърваво изстребление на новата секта ще бъдат предзнаменование и пролог на ново пришествие на Христос, на велика победоносна битка със силите на ада, на „скорошно“ установяване на хилядолетното царство, увереността в пришествието на което кара ла мъчениците с радост да отиват на смърт?

Християнската и намиращата се под влиянието на християнството литература от първите две столетия дава достатъчно данни, че тайната на числото 666 е била тогава известна на мнозина. Иринеѝ наистина не е знаел вече тази тайна, но той, както и много други хора, живели включително до края на третото столетие, е знаел, че под

апокалиптическия звяр се подразбира завръщащият се на престола Нерон. След това се губи и тази следа и нашето произведение се подлага на фантастични тълкувания на правоверни предсказвачи на бъдещето; в детството си аз сам познавах старци, които очакваха, както и старият Йохан Албрехт Бенгел, гибелта на света и страшния съд в 1836 година. Това пророчество се сбъдна, и то точно в същата година. Само че страшният съд се разрази не над грешния свят, а над най-благочестивите тълкуватели на Откровението. Защото именно в 1836 г. Ф. Бенари даде ключа за числото 666 и с това сложи страшния край на всякакви пророчески изчисления, на тази нова gematriah.

Относно царството небесно, което очаква вярващите, нашият Йоан може да даде само най-външно описание. Новият Ерусалим, разбира се, е доста голям, поне според понятията на онова време; той представлява квадрат, всяка страна на който е равна на 12 хиляди стадии = 2 227 км, значи площта му е равна на почти 5 милиона кв. км, повече от половината на Съединените американски щати; той е построен от чисто злато и скъпоценни камъни. Там живее бог сред своите верни, той им свети вместо слънце и там няма вече нито смърт, нито скръб, нито страдания; поток животворна вода тече през града и на бреговете му растат дървета на живота, които дават 12 пъти плодове, узряващи всеки месец отново; а листата им „служат за изцеление на езичниците“ (според Ренан това е вид лековит чай. „Антихрист“, стр. 542)⁴⁸⁸. Светиите живеят тук вечно.

Такова е било християнството, доколкото то ни е известно, създадено в Мала Азия, главната му резиденция, около 68 година. Никаква следа от светата троица — напротив, старият единен и неделим Йехова на по-късното юдейство, развил се от юдейско национално божество във всеединен висш бог на небето и земята, който претендира да господства над всички народи, обещава милост на праведните и безжалостно съкрушава непокорните, верен на античното правило: *pacere subjectis ac debellare superbos**. Ето защо в деня на страшния съд съди самият този бог, а не Христос, както изобразяват по-късните евангелия и послания. Според персийското учение за еманацията, усвоено от по-късното юдейство, Христос-агнецът отначало произхожда от бога, също от него произхождат — но стоят по ранг по-долу — и „седемте духове божи“, които дължат съществуването си на погрешното разбиране на едно поетично място у Исая (гл. XI, стих 2). Те всички не са бог или равни на бога, а подчинени на него. Агнецът сам се принася в изкупителна жертва за греховете на света и получава за това на не-

* — да се щадят покорните и да се укротяват надменните. *Ред.*

бето значително повишение; защото тази негова доброволна смърт в качеството на жертва му се признава в цялата книга като изключителен подвиг, а не като нещо, което по необходимост произтича от дълбините на неговата вътрешна същност. От само себе си се разбира, че не липсва и целият небесен придворен щат: архангели, херувими, ангели и светии. За да стане религия, монотеизмът от паметвека трябвало да прави отстъпки на политеизма, като се почне още от Зенд-Авеста⁴⁸⁹. У евреите хронически продължавало отпадането от юдейството към езическите чувствени богове, докато след изгнанието⁴⁹⁰ небесният придворен щат, по персийски образец, малко повече приспособява религията към народната фантазия. И даже християнството, след като заменило вечно равния на себе си, неподвижен юдейски бог с вътрешно диференцираното, тайнствено триединно божество, е могло да изтласка у народните маси култа към старите богове само чрез култа към светиите; така според думите на Фалмерайер култът към Юпитер е изчезнал в Пелопонес, в Майна, в Аркадия само около IX век („История на полуостров Морея“, т. I, стр. 227⁴⁹¹). Едва съвременната буржоазна епоха с нейния протестантизъм отново отстранява светиите и взема най-сетне сериозно диференцирания монотеизъм.

Също така малко е известно на нашето съчинение учението за първородния грях и за очистването с вяра. Вярата на тези воинствувачи първи общини съвсем не прилича на вярата на по-късната възтържествувала църква. Наред с изкупителната жертва на агнеца нейно най-важно съдържание са близкото второ пришествие на Христос и хилядолетното царство, което ще настъпи скоро, и тази вяра се утвърждава само в дейна пропаганда, в неуморна борба с външните и вътрешните врагове, в гордото провъзгласяване на своето революционно гледище пред лицето на езическите съдии, в готовността да се приеме мъченическата смърт в името на бъдещата победа.

Ние видяхме, че нашият автор съвсем още не знае, че той е нещо по-друго от юдей. Поради това в цялата книга никъде няма нито дума за кръщението, а и много други неща ни убеждават, че кръщението е институция от втория период на християнството. 144 хиляди вярващи евреи се подлагат на „отбелязване с печати“, а не на кръщение. За светиите на небето и вярващите на земята се казва, че измили греховете си и опрали белите си дрехи и ги избелили с кръвта на агнеца; за светата купел няма и дума. И двамата пророка, предшествуващи появяването на антихриста (гл. XI), също не подлагат никого на кръщение и според гл. XIX, стих 10, знаменieto на Исус е не кръщението, а духът на пророчеството. Във всички тия случаи би било естествено да се спомене за кръщението, ако то тогава се е прилагало вече; ето защо ние можем с

почти абсолютна сигурност да заключим, че нашият автор не е знаел кръщението, че то се е появило едва тогава, когато християните се отделили окончателно от юдеите.

Също толкова малко знае авторът за второто, по-късно тайнство — причастието. Ако в лутеранския текст Христос обещава на всеки твърд във вратата тиатирец да отиде при него и да се причести с него, то това само вкарва в заблуждение. В гръцкия текст е написано *deirpēsō* — аз ще вечерям (с него), и английската библия съвсем вярно предава това с думите: „I shall *sup* with him“. За причастието дори като проста трапеза-помен тук абсолютно не става и дума.

В това, че нашата книга с нейната толкова своеобразно установена дата — 68 или 69 г. — е най-старата от цялата християнска литература, не може да има съмнение. Няма нито една друга книга, която да е написана на такъв варварски език, гъмжащ от хебраизми, невъзможни конструкции и граматически грешки. Така в гл. I, стих 4, се казва буквално следното:

„Благодат вам и мир от оногова, който е и който е бил и който иде“.

Че евангелията и Деянията на апостолите представляват по-късни преработки на загубени сега писания, слабото историческо ядро на които сега е станало вече неузнаваемо под легендарните наслоения; че дори няколкото така наречени „същински“ послания на апостолите са според Бруно Бауер или по-късни писания*, или в най-добрия случай изменени чрез вмъквания и добавки обработки на стари произведения на неизвестни автори — това сега отричат само професионални теолози или други заинтересовани историци. Толкова по-важно е обстоятелството, че тук ние имаме книга, времето на написването на която е установено с точност до няколко месеца — книга, която ни показва християнството в неговата най-неразвита форма, във формата, в която то има също такова отношение към държавната религия на IV век с нейната разработена догматика и митология, каквото неустойчивата още митология на германците от времето на Тацит има към учението за боговете в „Еда“⁴⁹², оформило се под влиянието на християнските и античните елементи. Зародиш на световна религия тук има, но тоя зародиш още съдържа в еднаква степен всички ония хиляди възможности на развитие, които се осъществиха в без-

* В авторизирания френски превод, публикуван в списание „Le Devenir Social“, началото на тази фраза е дадено в следната редакция: „че дори трите или четири послания на апостолите, които все още се признаваха за автентични от Тюбингенската школа, не са, както показва с дълбокия си анализ Бруно Бауер, нищо друго освен късни писания“; по-нататък както в немския текст. *Ред.*

бройните по-късни секти. И този най-древен паметник от епохата на формирането на християнството е за нас особено важен именно защото ни дава в чист вид онова, което юдейството — под силното александрийско влияние — е внесло в християнството. Всичко по-късно е западен, гръцко-римски примес. Само чрез монотеистичната юдейска религия просветеният монотеизъм на по-късната гръцка вулгарна философия е можел да вземе оная религиозна форма, само в която именно е можел да увлече масите. Но веднъж това опосредствувашо звено намерено, той можел да стане световна религия само в гръцко-римския свят, развивайки по-нататък изработения от този свят кръг идеи и сливайки се с него.

⁴⁶⁷ Произведението на Енгелс „Към историята на ранното християнство“ спада към основополагащите произведения на научния атензъм. То е резултат от дългогодишните изследвания на проблемите на възникването и същността на християнството, от които Енгелс, по собствените му думи, се интересувал още от 1841 г. Своите възгледи по тези въпроси той бил вече изложил в статията: „Бруно Бауер и ранното християнство“ (виж настоящото издание, т. 19, стр. 306—314) и „Книга на откровението“ (виж т. 21, стр. 9—15).

Написано за списание „Neue Zeit“ и публикувано в него в кн. 1 и 2 от 1894 г., това произведение било напечатано приживе на Енгелс и на френски език в списание „Devenir social“, кн. 1 и 2 от април и май 1895 г., в превод на дъщерята на Маркс Лаура Лафарг. На руски език произведението на Енгелс било публикувано за пръв път в 1906 г.

„Le Devenir Social“ („Социално развитие“) — френско месечно социалистическо списание; излизало в Париж от 1895 до 1898 г. — 449.

⁴⁶⁸ A. Menger. „Das Recht auf den vollen Arbeitstag in geschichtlicher Darstellung“. Stuttgart, 1886, S. 108. Критиката на тази книга виж в произведението „Юридически социализъм“ (настоящото издание, т. 21, стр. 493—513). — 451.

⁴⁶⁹ Енгелс има предвид националноосвободителното въстание на нубийците, арабите и други народности на Судан начело с мюсюлманския проповедник Мохамед Ахмед, който се наричал „махди“, т. е. „спасител“. Въстанието започнало в 1881 г. и постигнало особени успехи през 1883—1884 г., когато почти цялата територия на страната била освободена от войските на английските колонизатори, които проникнали в Судан през 70-те години. В хода на въстанието била образувана самостоятелна централизирана махдистка държава. Едва към 1899 г. войските на английските колонизатори, използвайки вътрешното отслабване на тази държава в резултат на непрестанните войни и междуплемени ежби, а така също благодарение на решаващото превъзходство във въоръжаването, завоювали Судан. — 452.

- ⁴⁷⁰ *Таборити* — революционно-демократическото крило в хуситското национално-освободително и реформационно движение в Чехия (първата половина на XV в.), насочено против германските феодали и католическата църква; името си получил от град Табор, основан в 1420 г., който бил техният политически център. В своите искания таборитите отразявали стремежа на селските маси и градските низини към ликвидиране на целия феодален строй. Сред таборитите се разпространили облекените в религиозна форма призови за установяване на имуществено равенство и се правели опити да се въведат в областта на потреблението началата на уравнилния комунизъм. Като създали своя военна организация, таборитите образували ядрото на хуситската армия, която отблъснала пет кръстоносни похода, организирани против Чехия от папата и германския император. Само предателството на чешките дворянско-бюргерски елементи, които чеведнъж се надигали срещу таборитите и сключили против тях компромис с чуждите сили на феодалната реакция, довело до поражението на таборитите в 1437 г., а с това и до смазването на хуситското движение. — 452.
- ⁴⁷¹ E. Renan. „Histoire des origines du christianisme“. Vol. I—8, Paris, 1863—1883 (E. Рenan. „История на произхода на християнството“. Томове 1—8, Париж, 1863—1883). — 453.
- ⁴⁷² Текстът на привежданите от Енгелс извадки от сатирата на Лукиан „Смъртта на Перегрин“ отговаря на немския превод на това произведение от А. Паули (виж „Lucian's Werke“. Bd. 13, Stuttgart, 1831, S. 1618—1620 и 1622. („Съчинения на Лукиан“. Т. 13, Щутгарт, 1831, стр. 1618—1620 и 1622)). — 453.
- ⁴⁷³ Лукиан. „Смъртта на Перегрин“, глави 11—14 и 16. — 454.
- ⁴⁷⁴ Енгелс има предвид общините на тайната организация на германските работници и занаятчии, Съюза на справедливите, основани от Вилхелм Вайтлинг в началото на 40-те години на XIX век. Историята на Съюза на справедливите е осветлена в произведението на Енгелс „Към историята на Съюза на комунистите“ (виж настоящото издание, т. 21, стр. 211—230). — 454.
- ⁴⁷⁵ G. Kuhlmann. „Die Neue Welt oder das Reich des Geistes auf Erden. Verkündigung“. Genf, 1845, S. VIII und IX.
„Пророчествата“ на Кулман са разобличени от Маркс и Енгелс в тяхното произведение „Немска идеология“ (виж настоящото издание, т. 3, стр. 522—531). — 455.
- ⁴⁷⁶ „Свободни общини“ — общини, отделили се в 1846 г. от официалната протестантска църква под влияние на движението „Приятели на светлината“ — религиозно течение, насочено против господстващата в протестантската църква пие-тизъм, който се отличавал с краен мистицизъм и фарисейщина. През 40-те години на XIX век тази религиозна опозиция била една от формите на проявление на недоволството на германската буржоазия от реакционния режим в Германия. — 455.
- ⁴⁷⁷ *Тюбингенска теологическа школа* — школа от изследователи и критици на библията, основана през първата половина на XIX век. Привържениците на тази школа критикували противоречията и историческите несъобразности в книгите на Новия завет, но се стремели да запазят някои положения на библията като исторически достоверни. Без да искат обаче, тези изследователи съдействували за подкопаване авторитета на библията. — 457.
- ⁴⁷⁸ Критика на новия завет се съдържа в следните трудове на Б. Бауер: „Kritik der evangelischen Geschichte des Johannes“. Bremen, 1840 („Критика на евангелската

история на Йоан*. Бремен, 1840) и „Kritik der evangelischen Geschichte der Synoptiker“, Bd. I—II, Leipzig, 1841 („Критика на евангелската история на синоптиците“. Томове I—II, Лайпциг, 1841); третият том на тази книга под заглавие „Kritik der evangelischen Geschichte der Synoptiker und des Johannes“ („Критика на евангелската история на синоптиците и на Йоан“) излязъл в Брауншвайг през 1842 г. Синоптици в литературата по история на религията се наричат съставителите на първите три евангелия—„от Матей“, „от Марка“ и „от Лука“. — 457.

- ⁴⁷⁹ *Стоицеска философия* — възникнала в Древна Гърция в края на IV век преди н. е. и съществувала до VI век от н. е.; представителите на тази философия се колебали между материализма и идеализма. В епохата на Римската империя философията на стоиците се превърнала в реакционно религиозно-идеалистическо учение. Проявявайки специален интерес към моралните проблеми, стоиците ги тълкували в духа на мистицизма и фатализма; те отстоявали извънтелесното съществуване на душата, култа на покорност на човека към съдбата, несъпротивене на злото, самоотричане и аскетизъм, и т. н.; учението на стоиците оказало значително влияние върху формирането на християнската религия. — 458.
- ⁴⁸⁰ Става дума за съчинението на Комодиан „Carmen apologeticum adversus Judaeos et gentes“ („Апологетична песен против юдеите и езичниците“). — 459.
- ⁴⁸¹ *Кабала* (древноеврейска дума, която означава традиция, предание) — митично, свързано с магия тълкуване на старинните „свещени“ текстове чрез приписване на особено символично значение на отделни думи и числа; било разпространено сред последователите на юдаизма, откъдето преминало в християнството и исляма. — 459.
- ⁴⁸² *Гностици* — последователи на гностицизма, религиозно-философско учение, възникнало през I—II век от н. е. на почвата на обединяването на някои елементи на християнството, юдаизма, езическите религии и идеалистическата гръко-римска философия. В основата на гностицизма лежало мистичното учение за „гвонсиса“ (древногръшка дума, която означава „знание“) — познание на божественото първоначало на света чрез откровение. За гностиците били характерни подчертаването на греховността на материята, проповядването на аскетизъм, отричането на светостта на Стария завет и на двойствената, „богочовешка“ природа на митичния създател на християнството Исус Христос. Ортодоксалните християнски кръгове, които обявили гностицизма за ерес, водели ожесточена борба против гностиците и унищожили почти всичките им съчинения. — 459.
- ⁴⁸³ Тацит. „Анали“, кн. 12, гл. 52, и „История“, кн. 2, гл. 62. — 460.
- ⁴⁸⁴ *Сибилски книги* — сборник от пророчества, приписвани на една от странствувашите „пророчици“ на древността (Сибилата Кумска); играели голяма роля в религиозния живот на Древния Рим. — 460.
- ⁴⁸⁵ *Никейски събор* — първият така наречен вселенски събор на епископите на християнската църква на Римската империя, свикан през 325 г. от император Константин I в гр. Никея, Мала Азия. На никейския събор било прието задължително за всички християни верую (основни положения на вероучението на ортодоксалната християнска църква), чието непризнаване се наказвало като държавно престъпление. В решенията на събора намерили отражение тесният съюз на църквата и държавата и превръщането на християнството в държавна религия на римската империя. — 460.
- ⁴⁸⁶ E. Renan. „Saint Paul“. Paris, 1869. Книгата образува третия том от произведението на Ренан за произхода на християнството (виж бележка 471). — 463.

- ⁴⁸⁷ Ирней. „Пет книги против ересите“, кн. V, гл. 28—30. — 471.
- ⁴⁸⁸ E. Renan. „L'Antechrist“. Paris, 1873. Книгата представлява четвъртият том от произведението на Рена за произхода на християнството (виж бележка 471). — 473.
- ⁴⁸⁹ *Зенд-Авеста* — прието през XVIII—XIX век неправилно наименование на Авестата — свещената книга на религията на зороастризма, разпространена в Древна Персия, Азербайджан и Средна Азия. В основата на зороастризма лежала дуалистичната идея за борбата между доброто и злото в света. Авестата, както се предполага, възникнала от IX век пр. н. е. до III—IV век от н. е. — 474.
- ⁴⁹⁰ Става дума за така нареченото „вавилонско изгнание“ (или „вавилонски плен“) на древните евреи през VI век преди н. е. — насилствено преселване на аристокрацията, чиновниците, търговците и занаятчиите във Вавилон след превземането на Ерусалим през 597 г. преди н. е. и окончателното разгромяване на Юдейското царство от вавилонския цар Навуходоносор през 586 г. преди н. е. През 30-те години на VI век преди н. е. персийският цар Кир, който завоювал Вавилонското царство, разрешил на повечето пленени евреи да се върнат в родината. — 474.
- ⁴⁹¹ J. Ph. Fallmerayer. „Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters“. Stuttgart und Tübingen; Erster Theil — 1830, Zweiter Theil — 1836 (Я. Ф. Фалмерайер. „История на полуостров Морея през средните векове“. Шутгарт и Тюбинген; част първа — 1830, част втора — 1836). — 474.
- ⁴⁹² *Еда* — сборник от митологични и героични легенди и песни на скандинавските народи; запазил се е под формата на ръкопис от XIII век, открит в 1643 г. от исландския епископ Свейнсон (така наречената „По-стара Еда“), и под формата на трактат за поезията на скалдите, съставен в началото на XIII век от поета и летописец Снорн Стурлусон („По-млада Еда“). Песните на „Едата“ за езическите богове и герои отразили състоянието на скандинавското общество в периода на разлагането на родовия строй и преселението на народите. В тях се срещат образи и сюжети от народното творчество на древните германци. — 475.